

CSILLAG ISTVÁN

Van-e visszaút?

A gazdasági növekedés tényezőit felemésztő koraszülött jóléti állam

A cikk a magyar gazdasági növekedés lassulásának okát a – növekedési tényezőket (a munkaerő-kínálatot, a beruházásokat, a megtakarításokat és a termelékenységnövekedést) sorvasztó – „koraszülött jóléti állam” továbbélésében látja. Azt bizonyítja, hogy a munkapiaci jövedelmeket helyettesítő kiterjedt jóléti rendszer, az egyéni megtakarításokat helyettesítő állami gondoskodás, a közteherviselést akadályozó magas adóék (progresszív és tb-járadékfizetéssel együtt mozgó jövedelemadózás) rombolja a gazdasági növekedés feltételeit. A hazai gazdaságpolitika hullámmása ebből a tartósan jelen lévő túlméretezett jóléti államból következik.*

Journal of Economic Literature (JEL) kód: O43, E02, O16, P36.

A magyar gazdaság gyorsuló ütemben hanyatlik. A növekedés erőteljes csökkenésbe fordulásának közvetlen oka a külső környezet: a pénzügyi világválság gazdasági recesszióba csúszása. A mérséklődő külső kereslethez – az egyensúly helyreállítására 2006 és 2009 között tett erőfeszítések következményeként – a belső kereslet visszaesése is társul. A hazai hanyatlás – ha nem is ilyen látványos módon – korábban kezdődött, mint akár a pénzügyi világválság, akár az államháztartási hiány mérséklésére irányuló kiigazítás miatti lassulás.

Amikor a gazdasági növekedés a finanszírozhatóság korlátjába ütközött, és ezt orvosolandó 2006-ban elindult az államháztartási stabilizáció, megszűnt az a mesterséges élenkítő tényező, ami eltakarta, hogy a magyar gazdaság növekedési motorjai egyre kevésbé működőképesek. Kevés a remény arra, hogy a jól bevált recept: az egyensúly helyreállítását célzó fékezés után újra indul a megszokott ütemű növekedés. A hanyatlást ugyanis nem csak az egyensúly helyreállítása miatti lassulás és nem csak a világgazdaság recessziója és a pénzügyi világválság idézte elő. Az okok mélyebbek, és sokkal régebb óta hatnak.

Az új gazdaságpolitikai irányvételt célzó javaslatok figyelmen kívül hagyják ezt a hosszú ideje ható, a gazdasági fejlődést meghatározó keretet. A gazdaságpolitikai váltást és szerkezeti reformokat javasoló törekvések azon a feltételezésen alapulnak, hogy a változtatásokkal a gazdaság fejlődése átvezethető – vagy ha tetszik, visszavezethető – egy olyan pályára, amelyre a negatív kísérőjelenségek kevésbé jellemzők, s a növekedés töretlen lesz. A makrogazdasági összefüggések nyelvére lefordítva: ez az optimista szemlélet azt tükrö-

* A cikk rövidített, átdolgozott változata a *Veress József* által szerkesztett kötetben megjelent *Csillag* [2009] tanulmányának.

zi, hogy az aktuális és a lehetséges gazdasági növekedés¹ közötti eltérés (kibocsátási rés) megszüntethető, illetve az alacsony gazdasági növekedési ütem is fokozható.

Ez az írás azonban azt igyekszik bemutatni, hogy a magyar gazdaságpolitika ötven éve olyan sajátos erőterben működik, amely rombolja a gazdasági növekedés fő tényezőit: a rendelkezésre álló és jó minőségű munkaerő kínálatát, valamint a termelékenység emelkedését segítő beruházásokat és a beruházásokat tápláló megtakarításokat. Ez az erőter a rendszerváltás után újraéledt a magángazdaság és a parlamentáris demokrácia által meghatározott új keretekben. A stop-go gazdaságpolitika mindaddig képes – megingásokkal és jelentős vargabetűkkel ugyan – a gazdasági növekedés harmonikusabb, fenntartható pályáját helyreállítani, amíg a mélyben is ható változások nem kezdik ki a gazdasági növekedés alapfeltételeit. Azt, hogy nemcsak a gazdasági növekedés aktuális üteme alacsonyabb a 1997–2006 között megszokott átlagosan 3,5–4,5 százalékos ütemnél, hanem a potenciális gazdasági növekedés üteme is feleződik, csak a költségvetési kiigazítás előkészítéskor és azt követően – az elindított kiigazítás következményeit vizsgálva – észlelték az elemzők (*Oblath* [2005], *CEMI* [2006], *Vértes* [2007]). A világgazdaság pénzügyi elbizonytalansága után a hazai gazdaság lelassulását feltáró írások száma megsokasodott (*Hamecz* [2008], *Heim* [2008b], *Csillag* [2008]), sőt a lassulás okait kutató írások (lásd *Mihályi* [2008], *Barabás és szerzőtársai* [2008], *Heim* [2008a], *Palócz* [2008b]) is megjelentek. 2008 októbere után a világgazdasági recesszió magyarországi hatásainak semlegesítéséről gazdaságpolitikai javaslatok újabb hulláma következett (lásd *Békési–Palócz* [2009] *Oblath* [2009], *Bokros* [2009]).

A magyar gazdaságpolitika hagyományos kerete

Magyarországon a gazdasági és a politikai-ideológiai folyamatoknak ez a különös lüktetése egyáltalán nem új – 1948, a „fordulat éve” óta megszokott – jelenség. Visszatérő sajátosság a gazdasági növekedés megbicsaklása, az egyenlegek – elsősorban a külső egyensúly, a fizetési mérleg – drámaira nőtt hiánya miatt, amit részben megszorítások, részben szellemi forrongás, majd az addig szokásos gazdasági irányvonal kisebb vagy nagyobb megváltoztatása követ.² A magyarországi szocializmus első évtizedében már megjelent a sajátos „nekilendülés–fékezés”, azaz a stop-go gazdaságpolitikai pulzálás.

A gazdaságpolitika jellege 1956 után változott meg jelentősen, és alakult ki az a több mint öt évtizeden át jellemző keret, amely kijelölte a politika és gazdaságpolitika érvényesülési terét. Az 1956 utáni politikai konszolidáció legfontosabb eszköze a *fogyasztás szintjének és választékának minden áron történő fenntartása* volt, amit a rendelkezésre álló erőforrások egyre rövidebb ideig tettek lehetővé. A „többet fogyasztunk, mint amennyit megtermelünk” jellegzetessége különösen súlyossá vált, mert a túlfogyasztást olyan beruházás-központú, a növekedés mesterséges gyorsítására irányuló hagyományost (szovjet típusú) gazdaságpolitika kísérte, amely minden létező belső fékét is kikapcsolt. Majd

¹ A gazdasági növekedés természetes, egyensúlyi ütemére vonatkozó – a klasszikus, a neoklasszikus, az újkeynesi és az endogén növekedési – elméletek gazdag tárházát adják a kiegyensúlyozott és gyors ütemű gazdasági növekedés tényezőinek. Nemcsak a növekedésméleti modellek megközelítései vitathatók (lásd *Dornbusch* [1994]) vagy *Romer* [1990]), hanem az is, hogy a magyar gazdaság fejlődésére – a szükséges hosszú idősorok hiányában, a folytonos minőségi változások közepette – egyáltalán alkalmazhatók-e. Mégis a magyar makrogazdasági események elemzői között kialakult az a konszenzus, amely szerint a rendszerváltás utáni első másfél évtizedben a gazdasági növekedés lehetséges üteme 3 százalék és 4 százalék között volt, míg az ezredforduló után ez fokozatosan a 2 százalék körüli szintre esett vissza, azaz megfeleződött.

² Az egyensúly a sajátos, szovjet típusú, voluntarista – hadi és nehézipari-ipari beruházásokat, valamint fegyverkezést hajtató – gazdaságpolitika miatt bomlott fel (*Bauer* [1981]), amit az első évtizedben az addig is visszaszorított fogyasztás további mérséklésével, rövid időre a beruházások halasztásával állítottak helyre (*Pető–Szakács* [1985]).

ezt követte a külső és belső egyensúly helyreállítására vonatkozó fékező gazdaságpolitika, amely mindig is tartalmazott törekvéseket a gazdasági mechanizmus reformjára, a gazdasági szereplők magatartásának a megújítására, a cselekvési szabadság növelésére (Antal [1979]).

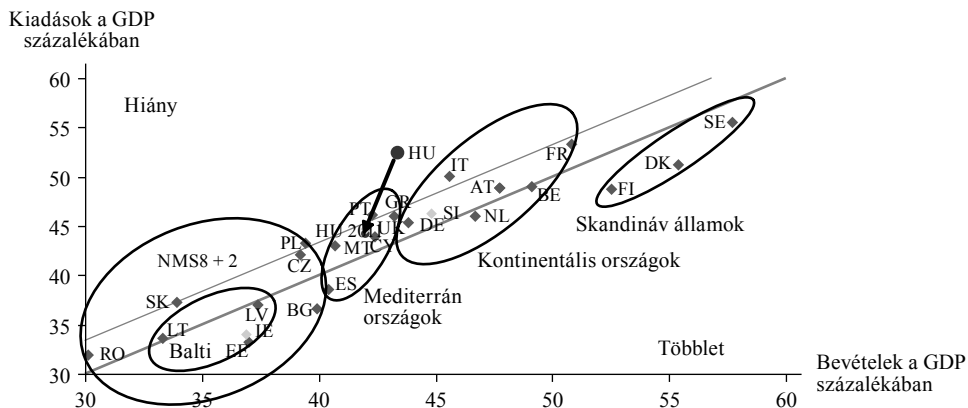
A jelenlegi világgazdasági válság magyarországi hatásait tompítani igyekvő javaslatok évtizedes, végig nem vitt reformtörekvések szerves folytatásaként, megújításaként születtek meg. Ennek az írásnak nem az a célja, hogy újabb megerősítést adjon a szükséges kiigazítás és a reformok összekapcsolásának, hiszen erre már 2006 tavaszán felhívtuk a figyelmet (Csillag–Mihályi [2006], Bokros és szerzőtársai [2006]), arról szól ez az elemzés, hogy az elmúlt ötven év olyan vissza nem fordítható folyamatokat indított el és erősített meg, amelyek az – újra és újra megjelenő – módosító törekvések ellenére is hatalmukba kerítik a gazdaságpolitikát, és amelyek miatt a magyar gazdaság hanyatlása állandósulni látszik.

A repülőgép manőverezésének ismert kifejezésével élve: a „nincs visszaút” (*point of no return*), vagyis a visszafordíthatatlanság állapota azért következett be, mert a politika minden erőfeszítése arra irányult, hogy a jólétet közvetlenül – és szinte kizárólag – a fogyasztás szintjének emelésével növelje, nem pedig arra, hogy megteremtse a jólét növelésének a feltételét, a termelékenyebb munkát és segítse a növekvő teljesítményt. A fogyasztás szintjének és választékának fenntartása háttérbe szorít minden más gazdaságpolitikai célt, aminek a következménye a legális foglalkoztatás, a beruházásokat tápláló megtakarítások tendenciaszerűen visszaesése. Ezzel a növekedés két fő forrása elapad, az államháztartásból mesterségesen finanszírozott fogyasztási szint fenntartásához csak egyre durvább adóztatás árán vagy egyáltalán nem szerezhetők meg szükséges bevételek is, s az államháztartás hiánya az egekbe szökik.

A Magyarországon képződő jövedelmek centralizációja hiába jóval magasabb, mint a hasonló fejlettségű versenytársaké, ez a magas szintű jövedelemcentralizáció sem elegendő ahhoz, hogy a rendkívül kiterjedt költségvetési osztogatás kiadásait fedezze. Ezért a magyar gazdaságpolitika folyamatosan arra szorul, hogy kölcsönöket vegyen fel, mert a belföldről az állami újraelosztás számára elérhető jövedelmek elégtelenek (1. és 2. ábra).

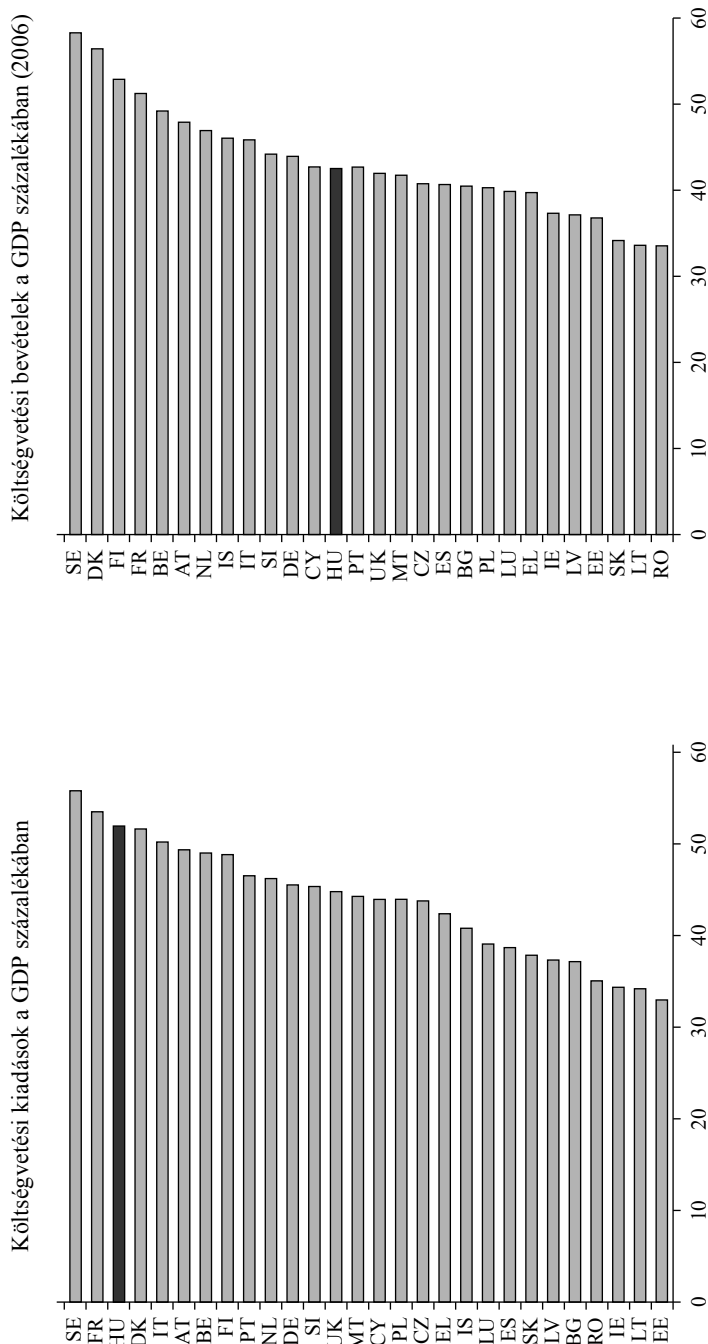
1. ábra

Az Európai Unió országainak államháztartási kiadásai és bevételei a GDP százalékában, 2006

Forrás: Eurostat.

2. ábra
Hitelből folyik az osztogatás...

AT: Ausztria, BE: Belgium, BG: Bulgária, CZ: Cseh Köztársaság, DE: Németország, DK: Dánia, EE: Észtország, EL: Görögország, ES: Spanyolország, FI: Finnország, FR: Franciaország, HU: Magyarország, IE: Írország, IS: Izland, IT: Olaszország, LT: Litvánia, LU: Luxemburg, LV: Lettország, MT: Málta, NL: Hollandia, PL: Lengyelország, PT: Portugália, RO: Románia, SE: Svédország, SI: Szlovénia, SK: Szlovákia, UK: Egyesült Királyság.
Forrás: Eurostat.

Éppen ezért a magyar modellként jellemezhető jóléti állam két jellegzetességben tér el mind saját vetélytársaitól (az átalakuló országoktól), mind a fejlett országok jóléti modelljeitől. Az egyik a hasonló fejlettségű országokénál szélességben és mélységben jóval kiterjedtebb jóléti intézmények belföldi jövedelmekből való folyamatos finanszírozhatatlanságában, a másik az állami részvétel, az állami újraelosztás növekvő mértékében (Kármán [2008]).

A magyar gazdasági fejlődés sajátos vonásaként a fogyasztás mindent megelőző elsőséget erőltető államot Kornai [1992] – a gazdasági-társadalmi átalakulás magyar modelljének sajátosságait vizsgálva – *koraszülött jóléti államnak* nevezte el. Rámutatott arra, hogy a magyar gazdaságpolitika sokkal korábban hozta létre – piaci teljesítmények helyett állami eszközökkel – az általános jólét intézményeit, mintsem a belföldön megtermelt szükséges jövedelem rendelkezésre állt volna. Kornai János írásában a koraszülött jóléti állam csapdájából való kiszabadulást az – átalakulással együtt járó transzformációs visszaesés után – újra fellendülő termelés jótékony hatásától és a piacgazdaság előnyeinek kibontakozásától várta. Néhány évvel később azonban Kornai János már egyáltalán nem látta a piaci átalakulás eredményei nyomán automatikusan leküzdhetőnek a koraszülött jóléti állam által állított csapdát. A gazdaságpolitika négy sajátosságát – 1. fogyasztásorientáltság; a „gulyáskommunizmus”; 2. az egész lakosságot átfogó paternalista jóléti állam; 3. a radikális változások elkerülése, a sajátos magyar fokozatosság; a gradualizmus; valamint 4. a politikai nyugalom megőrzése, a tömeges politikai ellenállás kerülése (Kornai [1995–1996] 1097. o) – okolta, amelyek az 1960-as években a kádári konszolidáció hatására alakultak ki. Nem az a furcsa, hogy a szocializmus sajátos viszonyai között hatottak, hanem inkább az, hogy a gazdasági-társadalmi rendszerváltás után is töretlen az erejük, sőt éppen azt látjuk, a rendszerváltást követően még inkább megerősödtek.

2001. szeptember 11-ét követően a világkereskedelem és a világ tőkeforgalma egészen 2003 második feléig exponenciálisan zsugorodott (2002-ben a tőkeforgalom az előző évi 2001-es adat felére esett, majd ugyanez a „feleződés” megismétlődött 2003-ban), s az ezt követő négy éven át, 2004 és 2007 között, a világkonjunktúra – igaz, különböző buborékokkal támogatottan – tombolt. Ebben a gyors gazdasági fellendülésében Magyarország már nem vett részt: a gazdasági növekedés üteme 2001 óta fokozatosan mérséklődött, a feldolgozóipari beruházások 2004-ig még növekedtek, majd egyre erősebben visszaestek. A fogyasztás állami segítséggel és az állami jövedelempolitikával felkorbácsolt magas szintje – egészen a 2006. évi stabilizációig – azonban töretlen maradt.

Mielőtt rátérnénk arra, hogy milyen gazdasági-társadalmi intézményrendszer és magatartás hordozza a magyar gazdaságpolitikának ezt a négy, Kornai által leírt jellegzetességét, érdemes fellapoznunk Friedrich Hayek híres könyvének bevezetőjét, amelyben éppen a sajátos korszakokon és szándékon túli továbbélés okait elemzi: „... a mindenre kiterjedő kormányzati ellenőrzés nyomán kibontakozó legfontosabb változás pszichológiai jellegű, a népesség jellemének átforgatólódása. Ez szükségképpen lassan megy végbe egy olyan folyamat során, amely nem mindössze néhány évet vesz igénybe, hanem egy vagy két generációt is átfoghat. Fontos felismernünk azt, hogy egy népesség politikai eszméi és viszonya a hatalomhoz épp annyira következményei, mint okai az életkeretet adó politikai intézményeknek. Ez egyebek között azt jelenti, hogy a politikai szabadság még oly erős hagyománya sem nyújt védelmet azzal a veszéllyel szemben, hogy az új intézmények és politikai megoldások fokozatosan aláássák és felszámolják ezt a szellemet.” (Hayek [1991] XIV. o.)

A koraszülött jóléti állam hagyományos keretében a Kornai által bemutatott négy jellegzetesség érdekközlő (Olson [1987]) létrejöttét ösztönzi a közteherviselés alóli kibújasra (ami magát a közteherviselést ássa alá), a jövőben várható takarékoskodás ellen hat, és „megtisztítja” a munkaerőpiacot a legálisan foglalkoztatottaktól. Ezek az érdekközlő olyan erősek (vö. Olson [1987] elosztási koalícióit a Következtetések című fejezetben, 71–130. o.), hogy velük szemben lehetetlen nyíltan érvelni: nem nyerhet vá-

lasztásokat olyan politikai erő, amelyik céljának a gazdasági növekedés *fenntartható* kereteinek – a köztelherviselés mindenkire kiterjedő rendszerét, a piaci teljesítmény által elismert jövedelemszerzést és a szolid takarékoskodást, a nehezebb időkre való felkészülést – kialakítását tekinti.

Ha van „hosszú ciklus” (ötven évre ható Kondratyev-ciklus) a magyar gazdaságpolitikában, annak intézményes kereteit a „koraszülött jóléti állam” szabja meg. A gazdaságpolitika a következő öt csoportban összefoglalható intézkedésekkel és intézményekkel „horgonyozta le” magát a hanyatlás irányzata mellett:

1. a piaci áruk és szolgáltatások fogyasztásának vásárlásához mind nagyobb arányban teremt a munkaerőpiacról származó jövedelmek mellett – azokat helyettesítő, illetve pótló – társadalmi pénzbeli juttatásokat;

2. a közjavakhoz és közszolgáltatásokhoz történő hozzáférés átláthatatlan, „potyautas-magatartást” vonzóvá tevő rendszerét tartja fenn azzal, hogy a szolgáltatásokhoz való hozzáférés rendszerét elszakítja a teljesítmény, a foglalkoztatás révén szerezhető jövedelmektől és befizetésektől;

3. a munkaerőpiacról történő kimaradást elősegítő-ösztönzi, ellenérdekeltséget tart fenn a munkaerőpiacra történő visszatéréssel szemben;

4. a járadékvadász – pozíció alapuló – jövedelemszerzés térnyerésének ad helyet a piaci versenyben tényleges teljesítményen alapuló jövedelemszerzés helyett;

5. a köztelherviselés egységes, átlátható és kiszámítható rendszere helyett a kedvezmények, a mentességek és a különadók dzsungelére alapozott szabályozólebontást alkalmaz.

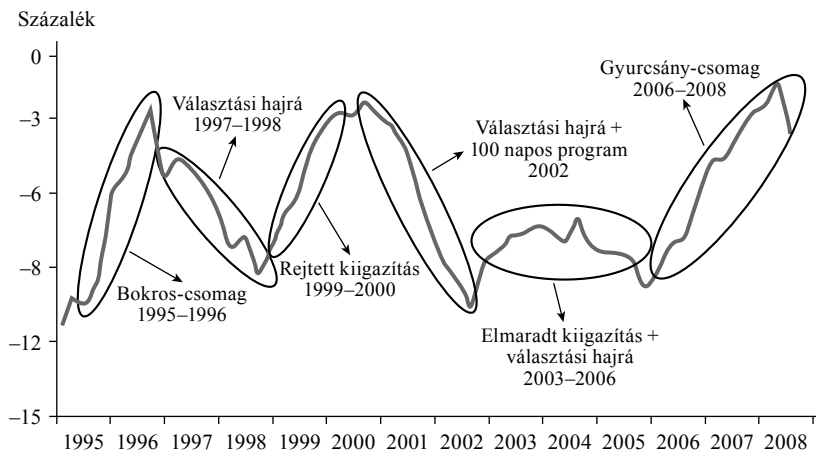
A mindenki fogyasztását és a fogyasztás elsődlegességét szolgáló intézményrendszer öt csoportjának mindegyike a költségvetési politikát a jövedelmek egyre nagyobb arányú újraelosztására kényszeríti, a még látható és adózás alá vonható jövedelmeket pedig a lehető legnagyobb arányban központosítja. A hasonló fejlettségű versenytársainknál jóval magasabb arányú centralizáció és újraelosztás a fenntartható gazdasági növekedés egyik legfőbb korlátja, amibe – az elfogadhatatlan és külső hitelezők által finanszírozhatatlan államháztartási hiány, illetve növekvő államadósság formájában – a gazdaságpolitika rendre bele is ütközik.

Éppen ennek a korlátokba ütközés utáni váltásnak a következménye a gazdaságpolitikai hullámváltás. A finanszírozhatatlanság korlátja a korábbi „osztogató” magatartás feladására, a jövedelemtranszferek visszafogására kényszerít: a gazdaságpolitika kénytelen megszorítani, sőt a jövedelemtermelés elapadása esetén liberalizálni, a korábbi intézményeket átépíteni, magatartásváltást kikényszerítő reformokhoz hozzákezdeni. Amikor az egyensúlyvesztés megszűnik, sőt az államháztartás hiánya a reformok és az ésszerű jövedelempolitika révén az előírt alá mérséklődik, látszólag megnő a költségvetési politika mozgásteret, s az osztogatás újra kezdődik, kezdetben csak fokozatosan, a választási ciklushoz közeledve azonban már „nagykanállal”.

A rendszerváltás előtt a *stop-go* gazdaságpolitikai ciklikusság nem a választási politikai ciklushoz, hanem legfeljebb az öt éves tervekhez igazodott. Ekkor a ciklikusság oka egyszerűen az erőforráskorlátokat semmibe vevő voluntarizmus volt. A rendszerváltás óta a *stop-go* gazdaságpolitika nem csupán a költségvetési expanzió és az erőforráskorlátokkal számoló kijózanodás váltakozása, hanem a választási csata sajátos következménye, amelyben a választási kampányokat megelőző, illetve kísérő ígéretést, majd költsékezést a választások után a hatalomra került párt józan kiigazítása követi (*Antal* [2004]). Jól látszik ez az elmúlt másfél évtized költségvetési hiányának alakulását figyelemmel kísérő 3. ábrán. Nincs belső, inherens korlát a költsékezés, az osztogatás, az államháztartás hiányának megállítására. A stabilizációt a mindig is hiányzó belső forrást helyettesítő külső finanszírozás korlátja kényszeríti ki, belső önfegyelem híján a külső fegyvelmező erőt 1994-ben az IMF, 2006-ban az Európai Unió „személyesítette meg”.

3. ábra

Az államháztartás finanszírozási képessége (a GDP százalékában, szezonálisan igazított adatok)

Forrás: MNB.

A közteherviselés eróziója

Amint az államháztartás hiányának a hullámszásából látszik, Magyarországon szó sincs a szavazópolgárok fejlett adótudatosságáról, ami az érett demokráciákban részben hatástalanítja a politikai pártok költségvetést megterhelő ígéretéseit, részben eleve lehetetlené teszi, hogy a választások a bevételi realitásokkal nem számoló irányba tolódjanak el (*Brander–Drazen* [2005]). Magyarországon – ahogyan azt *Mihályi* [2008] tömören összefoglalta – a lakosság évtizedeken át nem is számolt azzal az összefüggéssel, ami a befizetett adók és az „értük cserébe” kapott közösségi fogyasztás útján élvezett szolgáltatások (például közbiztonság, közoktatás, de akár a társadalombiztosítási járulékkért „vásárolt” egészségügyi szolgáltatások vagy az időskori nyugdíj) között fennáll. Minthogy pedig ez a sajátos csereviszony a szocializmusban ismeretlen volt, ezért nem is alakulhatott ki az a felismerés, hogy a költségvetési kiadásokat jelentősen megterhelő újabb juttatások vagy szolgáltatások később az adók jelentős felemelésével járnak.³

Az állampolgárok többsége évtizedekig a társadalmi közös költségekhez való hozzájárulást nem közteherviselésként, hanem „levonásként” élte meg.⁴ Ráadásul a személyi jövedelemadón túli munkáltatói terhekkel (az úgynevezett vállalati jövedelem- és bérszabályozással, továbbá a munkáltatók által fizetett társadalombiztosítási járulékokkal) nem is voltak tisztában, ezért sem kényszerültek soha arra, hogy felismerjék és mérjék a jövedelmeket megkurtító adók, járulékok és az érte kapott szolgáltatások közötti összefüggést. A közösségi szolgáltatások és adók közötti kapcsolattal a lakosság először az 1980-as évek elején a tömeges gmk-k idején ismerkedett meg, amikor több száz ezren kerestek az addig megszokott fuszistát felváltva a kisvállalkozások különböző formáiban végzett többletmunkával többletjövedelmet. Mivel a kisvállalkozások – még a sajátos vállalati gazdasági munkaközösségi (vgmk) formában – sem tartoztak a szocialista

³ A fejlett, érett demokráciákban az ígéretésekkel szembeni immunitás a későbbi adóemelések miatti félelem hatására alakult ki (*Alesina–Perotti* [1996]).

⁴ *Kornai* [1996] felhívta a figyelmet az adótudatosság teljes hiányára, a szolgáltatások és az értük fizetett „adó- és járulékar” közötti összefüggésre.

szektorhoz, hanem magánformák voltak, így a szocialista szektorban alkalmazott jövedelemszabályozás sem terjedt ki rájuk, hanem a magánszektornak szánt adókat kellett fizetniük.

1948-tól a kisvállalkozók tömeges színrelépéséig (1982) mélyen beívódott a közönség zsigereibe a demagógia az erősen progresszív adóról: hogy a gazdagoknak kell adózniuk. Ezért a kisvállalkozások tömeges színrelépését (1982) követő hatodik évben bevezetett magyar adóreform (1988) alapja továbbra sem a liberális közteherviselés, *Kornai* [1989] szóhasználatával élve „szigorúan egyöntetű kulcsokat” alkalmazó adórendszer lett, ami a többletjelzés elismerésével járulhatott volna hozzá a helyes jövedelemelosztásról folytatott vitához. A mindenkire egyaránt kiterjedő adóztatás bevezetésekor (1988) is fennmaradt az adófizető polgárok közötti megkülönböztetésekre alkalmas progresszív adók rendszere. Miután mind a progresszív személyi jövedelemadó, mind a társadalombiztosítási járulékfizetés alapjául a kifizetett kereset szolgált, érdemes volt egyszerre kétféle befizetés alól is kibújni. Így a progresszív személyi jövedelemadózás a társadalombiztosítási befizetések rendszerével együtt fokozatosan erodálta az éppen kialakulóban lévő adófizetési hajlandóságot. Ennél is fontosabb azonban, hogy az egyén és munkáltatója között sajátos érdekközlés jött létre az adó- és tb-járulékfizetés elkerülésére. Ez az érdekközlés pedig hozzájárult ahhoz, hogy a jövedelemszerzés teljesítményen, munkán alapuló legális formái fokozatosan kiszoruljanak az átlátható munkapiac világából az erősen progresszív adóztatási formából való menekülés miatt.

Mi sem mutatja jobban a közteherviselés erőzóját, mint az *1. táblázatból* látható tendencia: az adóbevallásra kötelezettek (elvileg a közteherviselés rendszerében részt vevő adófizető polgárok) száma és a ténylegesen adót is fizetők száma között jelentős az eltérés. Az adóbevallásra kötelezetteknek egyre kisebb része fizet ténylegesen is adót. A másik jelenség is figyelemre méltó, hiszen az adóbevétel egyre nagyobb mértékben származik az átlagjövedelemmel vagy annál magasabb jövedelemmel rendelkezőktől. Amíg az ezredforduló előtt viszonylag egyenletes volt az egyes jövedelemsávokból származó adóbefizetés, addig 2007-ben az összes befizetett adó 60 százalékát a két legmagasabb jövedelemsávba tartozó adózók fizették be. Annak ellenére, hogy az ő adóterhelésük nő, az adóbevétel mégis változatlan, részben az adóelkerülés tömegessé válása, részben az – átlagos jövedelemmel rendelkezőktől származó adóbevétel növekedését is felülmúló – alacsonyabb jövedelműek adóelszivárgása miatt.

1. táblázat

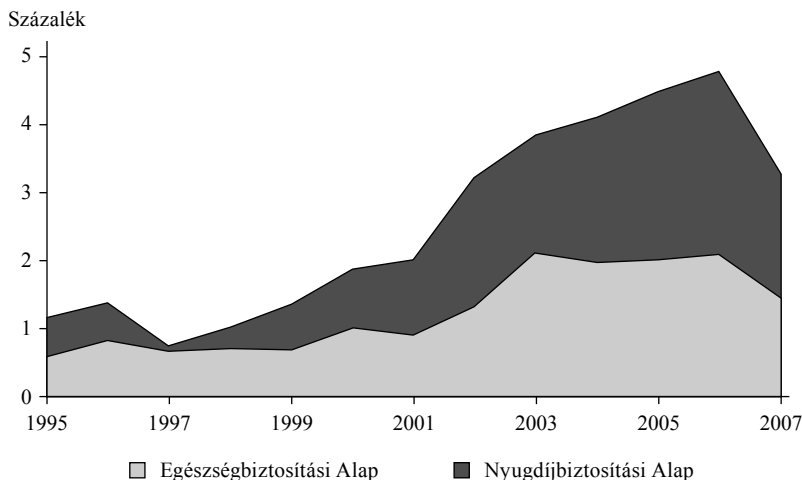
A személyi jövedelemadózás kiemelt országos adatai

Megnevezés	1999	2002	2003	2005	2006	2007
Bevallók száma összesen (fő)	4 344 346	4 449 227	4 425 338	4 374 268	4 498 789	4 585 001
Összevonás alá tartozó jövedelem sávok megoszlása (százalék)						
0–500 ezer forint közötti	16,92	5,08	4,19	3,00	2,64	1,91
500–1000 ezer forint	28,83	22,75	18,65	15,41	13,84	10,75
1000–1500 ezer forint	18,01	17,46	16,20	14,13	14,69	14,14
1500–2000 ezer forint	9,92	13,07	13,02	12,31	11,82	14,11
2000–4000 ezer forint	14,64	22,38	26,15	28,25	28,38	28,80
4000 ezer forint feletti	11,65	19,26	21,79	26,91	28,64	30,29
Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Adót fizetők száma (fő)	3 969 539	3 860 279	3 220 438	3 025 639	3 452 148	3 709 260
Adóterhelés (százalék)	20,61	21,91	20,00	18,89	1903	18,68

Forrás: APEH.

4. ábra

A társadalombiztosítási alapok növekvő kumulált hiánya a GDP százalékában, 1995–2007

Forrás: Mihályi [2008].

Az 1988. évi adóreform után is tovább élt – de már nemcsak a vállalatok, hanem az adófizető állampolgárok körében is – az egyes adófizetőket megkülönböztetett kezelésben részesítő szabályozólebontás⁵ játéka. Ezáltal az adókedvezmények, az adóalapról levonható és ahhoz büntetésként hozzáadódó tényezők révén az adótudatosságot romboló elvonások és adókedvezmények átláthatatlan szövevénye alakult ki. Az egyéni jövedelmeket terhelő egyenes adók átlagos szintje ugyan viszonylag alacsony (az átlagos szja-terhelés 20 százalék körüli), mégis az adóteher eloszlása éppen nem egyenletes a sokféle kedvezmény egyenlőtleneséget fokozó hatása miatt. Ennek következménye, hogy „megéri” keveset keresni, azaz kimaradni a közteherviselés rendszeréből. A közteherviselés – mint ami a polgári liberális jogegyenlőségnek az adózásban való megjelenése – helyett még mindig a „pénzügyi feltételek egységessége” (Csillag–Lengyel [1985] 216. o.) követelményének megteremtésénél tartunk.

A 4. ábra jól tükrözi a munkáltatók és munkavállalók közötti adóelkerülő érdekköalicciónak a következményét: az egészségügyi költségeket finanszírozó Egészségbiztosítási Alap, illetve a társadalombiztosítási nyugdíjat finanszírozó Nyugdíjbiztosítási Alap egyre növekvő hiányát kizárólag a költségvetés befizetései ellensúlyozzák.⁶

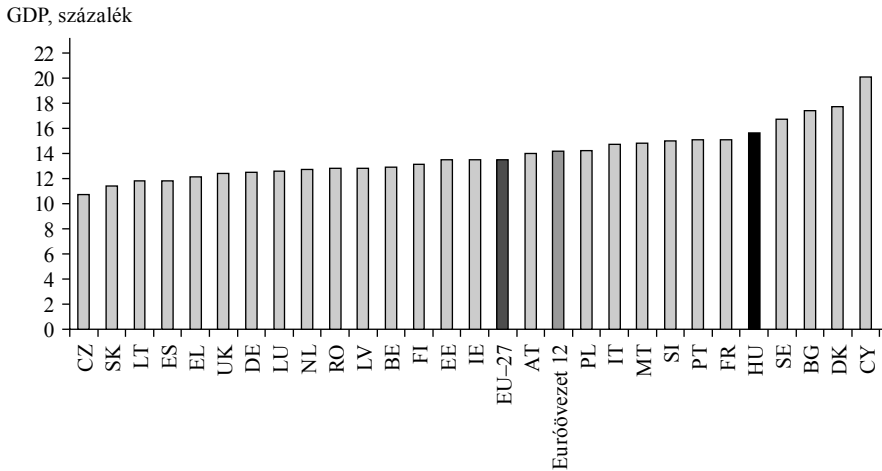
A Nyugdíjbiztosítási Alap és az Egészségbiztosítási Alap járulékbefizetésekkel nem fedezett kiadásainak az állam által a költségvetési kiadásokból fedezett hiánya ugyanakkor egy másik, sokkal fontosabb társadalmi problémára is utal: a társadalmi felelősség és a társadalmi szolidaritás hiányára. Bokros [2004] már évekkel ezelőtt felhívta a figyelmet a kényszerszolidaritás tartalmatlanságára és fenntarthatatlanságára. Bemutatta, hogy egyre kevésbé várható a magasabb keresetűektől és jobb módúaktól, hogy – „a fizessenek a gazdagok!” demagógiája jegyében – vállukra vegyék a gyógyítási költségekhez és az időskori megélhetéséhez szükséges források megteremtésének a terhét. Az elmaradó, olvadozó tár-

⁵ Antal László kifejezése.

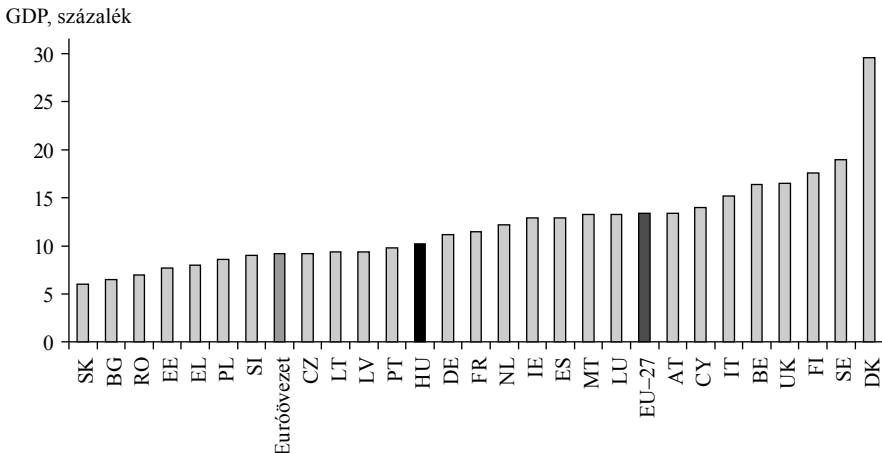
⁶ Igaz, a Nyugdíjbiztosítási Alap hiányát nem kis mértékben okozza még két tényező: az egyik a magánnyugdíjpénztárakba áttértelt befizetések itt hiányzó összege, a másik az egymásra licitáló politikai irányzatok nyugdíjalap kiadásait megterhelő döntéseinek a következménye.

5. ábra

Az adók súlya európai összehasonlításban
Termékekre és importra kivetett adók (D2)

Jövedelem- és vagyoadók (D5)

AT: Ausztria, BE: Belgium, BG: Bulgária, CY: Ciprus, CZ: Cseh Köztársaság, DE: Németország, DK: Dánia, EE: Észtország, EL: Görögország, ES: Spanyolország, FI: Finnország, FR: Franciaország, HU: Magyarország, IE: Írország, IT: Olaszország, LT: Litvánia, LU: Luxemburg, LV: Lettország, MT: Málta, NL: Hollandia, PL: Lengyelország, PT: Portugália, RO: Románia, SE: Svédország, SI: Szlovénia, SK: Szlovákia, UK: Egyesült Királyság.

Forrás: Eurostat.

sadalombiztosítási befizetések nemcsak a munkavállalók (egyének) és a munkáltatók (közvetek) érdekközlációjának hatékonyságát mutatják. Ezek az adatok arra is utalnak, hogy az egyének áthárítják a saját egészségük helyreállításának és időskori megélhetésüknek a költségeit, nem hajlandók ehhez sem hozzájárulni (az aktuálisan saját járulékukból a saját szüleiknek kifizetett járadékforrását sem teremtik meg), sem erre a célra takarékoskodni. Takarékoskodás és előrelátás helyett az egyén az államra számít.

A közteljesítés alóli kibújás azonban nemcsak az utóbbi fél évtizedet jellemzi. A rendszerváltás után állásukat elvesztett munkavállalók tömegesen hoztak létre vállalkozásokat, amelyek funkciója nem a piaci megrendelések teljesítése útján szerzett jövedelemszerzés, hanem a család vásárlásainak céges elszámolása. Az „elköltségelés” (Csillag–Mihályi [2008] 33–35. o.) gyakorlata, továbbá a magas tb-járulék elkerülésére a bérek „zsebbe fizetése” már közvetlenül a rendszerváltás után megjelent.

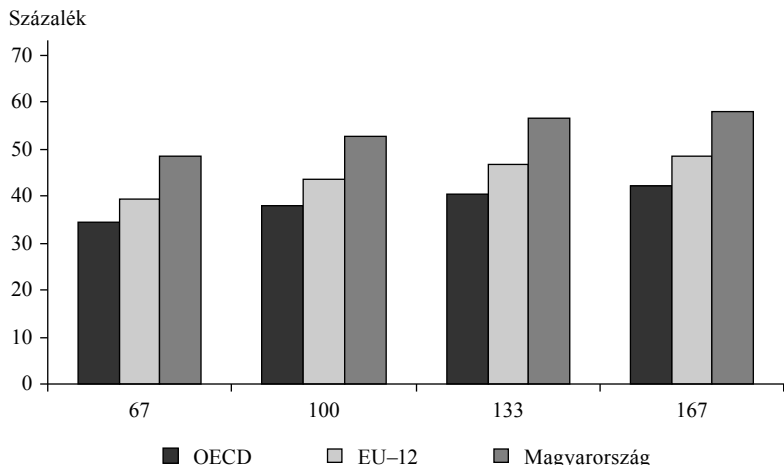
Az adóelkerüléssel szemben a politika sem igyekezett fellépni. Ehhez alkalmazkodva az adópolitika növelte a közvetett, és mérsékelte a közvetlen adók arányát. Nem véletlen, hogy a rendszerváltó országokhoz és a fejlett európai országok gyakorlatához képest aránytalanul magas a közvetett, az értékesítéshez fűződő adóbevételek (áfa, jövedéki adó) aránya, míg az egyenes, a jövedelemhez és vagyoni helyzethez kötődő adók részesedése viszonylag alacsony (5. ábra). A közvetett adók emellett nemcsak a konfliktuskerülés (anonim jelleg) miatt előnyösek, hanem a behajtásuk is egyszerűbb. Végül a tartózkodási hely megváltoztatása, a telephely-változtatás vagy a sajátos munkavégzési szabályok (például évente 183 napnál hosszabb tartózkodás) révén ki lehet kerülni a jövedelemhez fűződő adóztatást, míg a vásárlás helye szerinti adóztatás kikerülésének viszonylag tetemesek a költségei.

A közteljesítés hiányában egyenlőtlené válik az adóterhelés a lakosság különböző csoportjai között. A jövedelemhez fűződő adók szempontjából láttuk, hogy az átlagos jövedelműek fizetik be az adóbevételek túlnyomó többségét, ami miatt rendkívül magas elvonás ékelődik be az utánuk kifizetett teljes bérköltség (a bruttó bérek és az arra jutó munkáltatói közterhek, elsősorban tb- és munkaügyi járulékok) és az adózás utáni, felhasználható jövedelmek közé. Az adók az 50 százalékhöz áll közel, de kirívóan magas az átlagjövedelemtől felfelé: közelíti a 60 százalékat (6. ábra).

Nem véletlen, hogy a transzformációs sokk elmúltával a legális foglalkoztatás az adóztatás, közteljesítés kialakult rendje miatt nem nőtt számottevően. Ami azonban az ezredforduló (2001) óta kibontakozott sajátosság: az aktív korúak között az adófizetők aránya folyamatosan és fokozatosan mérséklődik. Magyarországon jellemzővé vált, hogy túl kevesen fizetnek túl sok adót, függetlenül attól, hogy szigorúbb-e vagy enyhébb az adóztatás. Tartós jelenséggé válik az adók és az adózók „elszivárgása”. A munkavállalók

6. ábra

Adók – a munkát terhelő adók nemzetközi összehasonlításban (adóterhelés az átlagbér százalékában)

elszívargása a legális munkaerőpiacról egyrészt, s a támogatásokra való növekvő igény másrészt megakadályozza a gazdasági növekedés egyik legfontosabb forrásának, a legális munkaerő-kínálatnak a bővülését.

A legális munkaerő-kínálat csökkenése és következményei

A gazdaság növekedési képességének folyamatos mérséklődése a legális munkaerő-kínálat fokozatos lemorzsolódásával magyarázható (Kátay [2009]). A munkaerő-kínálat csökkenése ugyan évtizedek óta tartó tendencia, amit részben demográfiai folyamatok magyaráznak, de kiemelt szerepe van a „nagylelkű” intézményrendszereknek. A társadalmi-gazdasági átalakulás megváltoztatta a munkaerőpiac, a foglalkoztatás korábban megszokott „normális” leépülési tendenciáit. Valamennyi poszt-socialista országban jelentősen visszaesett a legális foglalkoztatás, és a korábban ismeretlen munkanélküliség tartós és megszokott jelenséggé vált. Amíg azonban az átalakulás áráként Lengyelországban, Szlovákiában, de még Csehországban is egészen az ezredfordulóig jellemző maradt a munkanélküliség viszonylag magas szintje, addig Magyarországon a transzformációs sokk elmúltával a munkanélküliek 500 ezer főt (közel 10 százalék) is meghaladó állománya (1993) az ezredfordulóra 300 ezer fő (6-7 százalék) alá csökkent, viszont a nyugdíjasok tábora közel félmillió fővel nőtt (2. táblázat). A változásnak ez volt ugyan a leglátványosabb, a legkirívóbb tünete, mégis a tartós tendenciát a foglalkoztatottak számának közel egymillió fővel történő zuhanása – a foglalkoztatási szint mérséklődése 70 százalékról 53 százalékra – jelentette.

2. táblázat

A 15 éves és idősebb népesség gazdasági aktivitása (ezer fő, éves átlagos értékek)

	1980	1990	1993	2000	2003	2007
<i>15–59 éves férfiak, 15–54 éves nők</i>						
Összes foglalkoztatott	4887,9	4534,3	3689,5	3745,9	3719,0	3676,6
Munkanélküli	0,0	62,4	502,6	261,4	239,6	303,7
<i>Inaktívak</i>						
Nyugdíjas	300,8	284,3	437,5	517,9	485	426,8
Nappali tagozatos tanuló	370,1	548,9	683,9	721,7	730,7	732,6
Gyeseen, gyeten lévő	259,0	249,7	270,5	281,4	286,9	267,2
Egyéb inaktív	339,7	297,5	480,1	571,4	595	475,8
Inaktív összesen	1269,6	1380,4	1872,0	2092,4	2097,6	2002,4
Együtt	6157,5	5977,1	6064,1	6099,7	6056,2	5982,7
<i>55 éves és idősebb nők, 60 éves és idősebb férfiak</i>						
Foglalkoztatott	570,3	345,7	137,5	130,3	202,9	249,5
Munkanélküli	0,0	0,0	16,3	2,3	4,9	8,2
Nyugdíjas és egyéb inaktív	1632,1	1944,9	2141,2	2268	2245,6	2296,1
Együtt	2202,4	2290,6	2295	2400,6	2453,4	2553,8

Forrás: Munkaerőpiaci tükör, 2008. MTA Közgazdaságtudományi Intézet–Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Budapest, 199. o.

A 2007. évi munkakínálatnak 1990-hoz képest közel egymillió fővel való mérséklődését négy tényező magyarázza:

1. az üzleti szektor által foglalkoztatottak száma lényegében változatlan a konszolidáció, 2000 óta;

2. a munkaerőpiacról kiesettek túlnyomó része a nyugdíjasok taborát növelte, a nyugdíjasok száma a korhatáremelés ellenére is közel 400 ezer fővel nőtt;

3. a munkaerőpiac számára további 600 ezer fő tűnt el, akik az inaktívak taborát növelték 1,4 milliőről 2 millió före;

4. végül a nappali tagozatos tanulók száma 1990-hez képest a másfélszeresére nőtt, ami-
ben részben demográfiai folyamatoknak, részben a felsőoktatási expanzióknak volt jelentős szerepe.

A munkakínálat elapadását két, kifejezetten magyar sajátosság okozta. Mind a kettő a „puha Kádár-diktatúrában” kialakult, hosszú évtizedek óta meglévő társadalmi jellegzettség. Az egyik az, hogy a piaci foglalkoztathatóság elvesztése nem jelenti egyúttal a fogyasztáshoz szükséges jövedelem elvesztését is: a munkaerőpiacról kikerülők fogyasztóképességének megőrzését „rokkantnyugdíjazással”, „leszállalékolással” és az előnyugdíj tömegessé válásával teszik lehetővé. A másik magyar sajátosság az, hogy annak ellenére, hogy a munkaerőpiac szinte teljesen átalakult, a foglalkoztatás egészében véve csökkent, az állami és önkormányzati közszektorban foglalkoztatottak száma valamelyest még nőtt is. Ahogyan azt *Kézdi* [1998] bemutatta: a közalkalmazottak és köztisztviselők száma az 1985. évi 800 ezer főről 1989-re 895 ezer főre ugrott, majd lényegében ezen a szinten 850- és 880 ezer fő között ingadozott (3. táblázat).

3. táblázat

Köztisztviselők és közalkalmazottak száma (ezer fő)

Megnevezés	1985	1989	1992	1995
Köztisztviselők	227	258	311	316
Közalkalmazottak (oktatási + egészségügyi)	573	637	548	568
Közszektor	800	895	859	884
Üzleti szektor	4103	3914	3237	2780
Összesen	4903	4809	4096	3664

Forrás: Kézdi [1998].

Magyarországon a közszektor foglalkoztatja az összes munkaerő közel egynegyedét, szemben Csehország és Lengyelország 17 százalékos arányával (4. táblázat). A közszektor ugyan maga is átalakult, hiszen az alacsonyabb képzettségűek helyére tömegesen léptek magasabb képzettségűek, ami bérszintjüket is megemelte. Volt azonban a közszektorban foglalkoztatottak magas arányának és iskolai végzettségük átalakulásának még egy, a munkaerőpiacra általánosan ható következménye, ez pedig a felsőoktatási expanzió nyomán a piacra lépők béralkalmazkodásának a késése *Kertesi–Köllő* [2006]. A kínálati sokk utáni béralkalmazkodás (*Freeman* [1976] által leírt pókhálóciklus részeként) elmaradt, mert az 1990-hez képest háromszoros kibocsátás (20 ezer fő/év helyett közel 70 ezer fő/év) többségét nem az üzleti szektor, hanem a közszektor szívta fel.

Mind a két magyar sajátosságnak az a következménye, hogy az államháztartás számára a munkaerő-piaci mozgások kezelése jelentős és főképpen tartós hosszú távú kihívást jelent. Másutt is erőteljesen mérséklődtek a foglalkoztatás átmeneti visszaesése miatt az államháztartás bevételei, és nőttek átmenetileg (például a segélyezés következtében) a kiadásai, de a munkapiaci folyamatok levezetésére használt eszközök miatt csak itt váltak tartóssá az államháztartás feszültségei. A gazdasági hanyatlást azonban az tette *visszafordíthatatlanná*, hogy társadalmilag elfogadottá vált a tömeges

4. táblázat

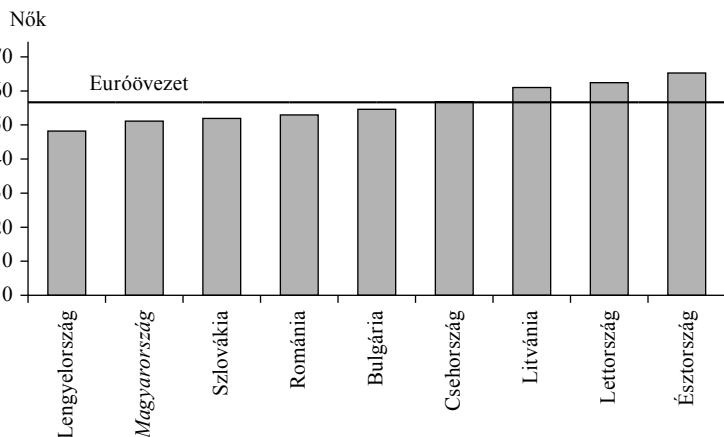
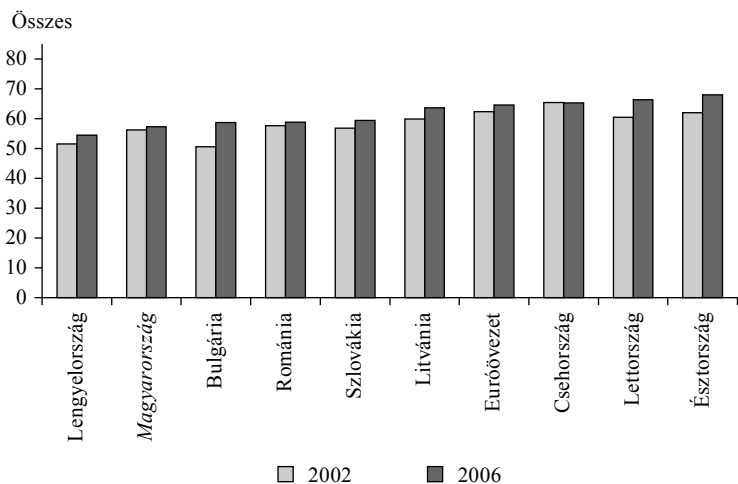
A közszektorban foglalkoztatottak aránya a visegrádi országokban, 1995 (százalék)

Ország	Közszektor/összes foglalkoztatott			Összes közszektor/ összes foglalkoztatott
	köztisztviselők	közalkalmazottak	teljes közszektor	
Magyarország	3,1	5,5	8,6	24,1
Szlovákia	2,5	5,9	8,4	21,1
Csehország	2,6	5,7	8,3	17,6
Lengyelország	1,8	5,0	6,8	17,6
Románia	2,5	3,4	5,9	12,1

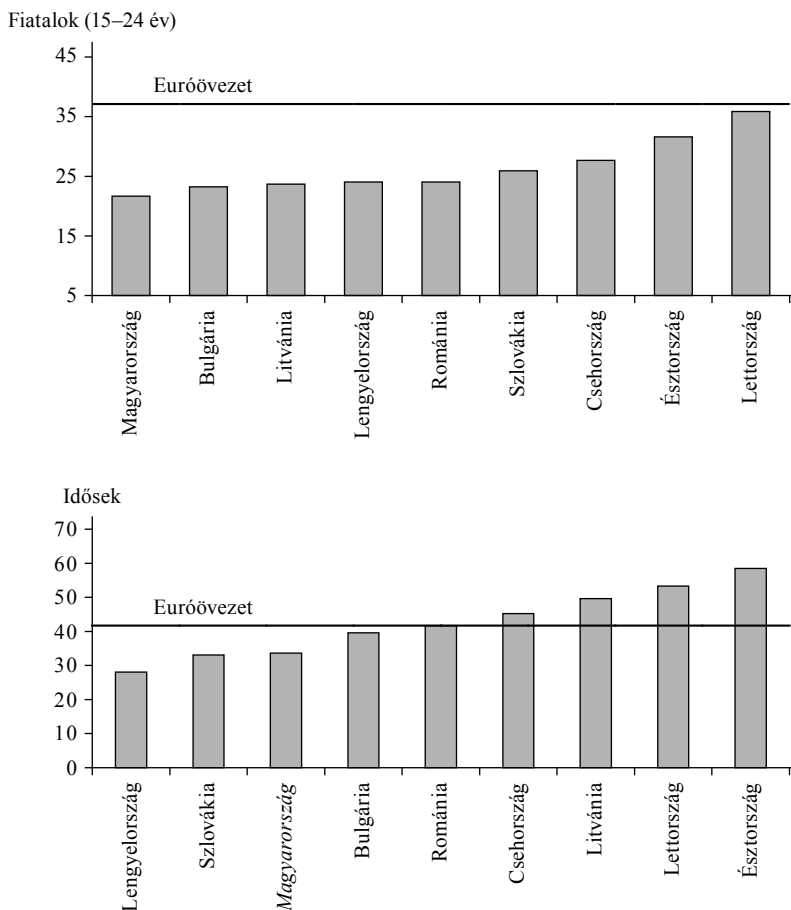
Forrás: Kézdi [1998].

7. ábra

A foglalkoztatás nem és korcsoport szerint, 2006

7. ábra (folytatás)

Forrás: Eurostat.

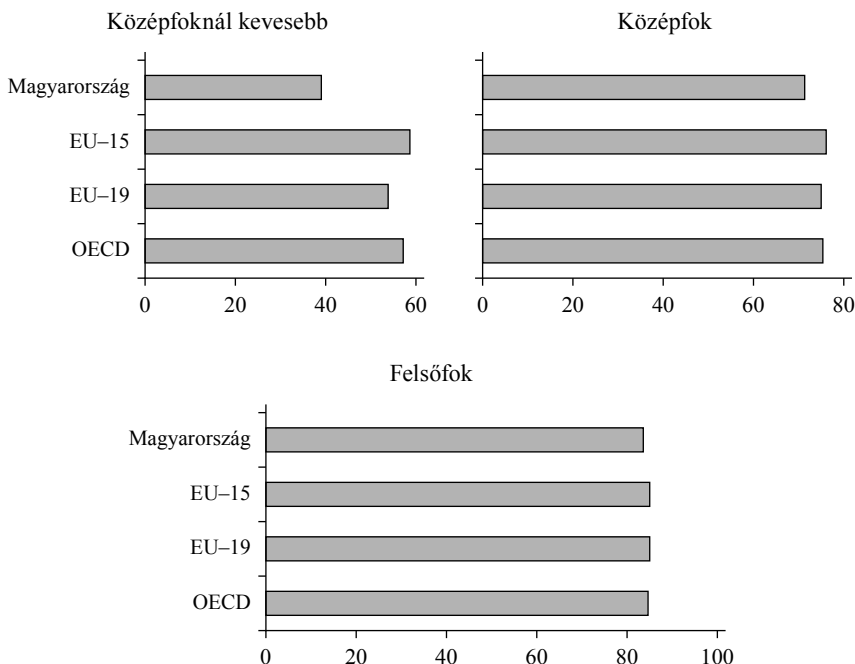
nyugdíjba menekülés, a leszázalékolás, majd a nyugdíj melletti „fekete” munkavégzés, s ezzel megszűnt a készítés a legális munkaerőpiacra történő visszatérésre. Ugyanezt erősítette a minimálberek többszöri populista célú emelése, amely az alacsony bérű tevékenységek jelentős részét kiszorította a legális munkaerőpiacról (*Kertesi–Köllő* [2003], [2004]).

A gazdasági rendszerváltás sajátos magyar változatát az jellemezte, hogy míg a magas hozzáadott értékű, magas termelékenységű munka iránti kereslet megnőtt, munkahelyek sokasága szűnt meg ott, ahol csak tömegesen alacsony képzettségű munkaerőre volt szükség (*Kőrösi–Surányi* [2008]). Ennek elsősorban a nyolc általánossal vagy azzal sem rendelkezők látták kárát, ők menekültek – ha tehettek – leszázalékolásba, nyugdíjba, kerültek a legális munkaerőpiacon kívülre, legfeljebb alkalmi foglalkoztatásban, segélyezésben reménykedve (7. ábra és 8. ábra).

A munkaerő-piaci átalakulás következményeként a segélyezés és gyermeknevelés mint „életforma” a tartós szegregációt erősítette. A folyamatban a legkártékonyabb az, hogy generációk nőhetnek fel úgy, hogy szüleik nem mutathatnak példát a rendszeres legális

8. ábra

A foglalkoztatási ráták iskolai végzettség szerinti bontásban, 2007

Forrás: OECD.

munkavégzés terén, a gyermekek nem érezhetik a piaci teljesítménnyel szerzett jövedelem család- és jellemformáló erejét. Nem véletlenül az alacsony képzettségűek, a gyermekeket nevelő nők, a fiatalok foglalkoztatási rátája tartósan a legalacsonyabb, és, sajnos, a romák váltak a legális munkaerőpiacra történő visszakerülésért folytatott verseny tartós veszteseivé.

A koraszülött jóléti állam metaforája nem csak abban az értelemben állja meg a helyét, hogy jól érzékelteti, már azelőtt megjelennek és elterjednek az állami újraelosztás csatornáin keresztül finanszírozott jóléti intézmények, hogy az ehhez szükséges jövedelem rendelkezésre áll, hanem abban az értelemben is, hogy felborulnak a jövedelmet termelők és a jövedelmet elfogyasztók közötti arányok. Nem véletlenül, hogy az általános, mindenkit megillető jóléti jogosultságokat – az 1990-es évek második fele óta – a rászorultságon alapuló jogosultságokkal szeretnék felváltani.

A jóléti állam fenntarthatósága még Svédország – a mintaország – esetében is kérdésessé vált az 1980-as években. Ennek egyik oka a jóléti intézményeket finanszírozó piaci szereplők és a jóléti intézményeket – nem piaci szektorban működő – használók közötti aránytalanságok. Lindbeck [1999] összehasonlította a piaci és a nem piaci szférában részt vevők arányait 1970-ben és 1989-ben Svédországban. Ezt a módszert Kornai [1996] is nagyon termékenynek tartotta, hiszen a számításokat Magyarországra is elvégezte. Kornainak 1993-ra – az átalakulás utáni kirívó munkanélküliséggel és a nyugdíjasok hirtelen megnövekvő létszámával jellemezhető évre – készült táblázatát egészítettük ki a realisabb összehasonlítás kedvéért 1990. évi és 2007. évi adatokkal. Az 5. táblázat jól mutatja, hogy Magyarországon a piaci és a nem piaci jövedelemmel rendelkezők közötti arány 1993 után hasonló, mint a válság felé sodródó Svédországban volt a 80-as évek végén. Amíg a rend-

5. táblázat
Piaci és nem piaci résztvevők (ezer fő)

Tevékenység	Svédország		Magyarország		
	1970	1989	1990	1993	2007
1. Közigazgatás és közszolgáltatások	806	1427	895	875	790
2. Nyugdíjasok	1135	1899	2228	2647	2600
3. Munkanélküliek	59	62	62	694	310
4. Munkaerő-piaci programban érintettek	69	144	n. a.	54	22
5. Táppénzen lévők	264	317	165	150	90
6. Gyermekgondozási szabadságon lévők	28	126	250	262	267
7. Összesen (1–6.)	2361	3975	3600	4682	4187
8. Piaci szektorban foglalkoztatottak	3106	3020	3984	2842	3135
9. 7. a 8. százalékában	0,76	1,32	0,90	1,65	1,33

Megjegyzés: 1993 volt a gazdasági átalakulás legkirívóbb éve, amikor a legmagasabb a munkanélküliek száma és a nyugdíjrendszer fogta fel a maradék munkáját elvesztő alkalmazottat.

Forrás: Kornai [1996] 249. o. 7.9. táblázat; Munkaerőpiaci tükör, 2008. MTA Közgazdaságtudományi Intézet–Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Budapest.

szerváltás idején a piaci szférában lévők száma (3984 ezer fő) még közel 400 ezerrel haladta meg a nem piaci szférában lévő felnőttekét (3600 ezer), addig 2007-ben már a nem piaci szférában működők (4187 ezer fő + táppénzen lévők) már egymillió fövel többen voltak, mint a piaciban (3135 ezer), pedig a piaci szférában működők befizetéseiből kell fedezni a nem piaci szférában lévők jövedelmeit, valamint kormányzati szolgáltatásokat (például egészségügyi ellátást, oktatást vagy közrend védelmét stb.).

A 9. és a 10. ábra azt mutatja, hogy Magyarországon a fejlett OECD-országokhoz képest is magas a jóléti szolgáltatások szintje (a gyermekjóléti intézményeket és a munkajövedelmeket helyettesítő nyugdíjjövedelmeket tekintve).

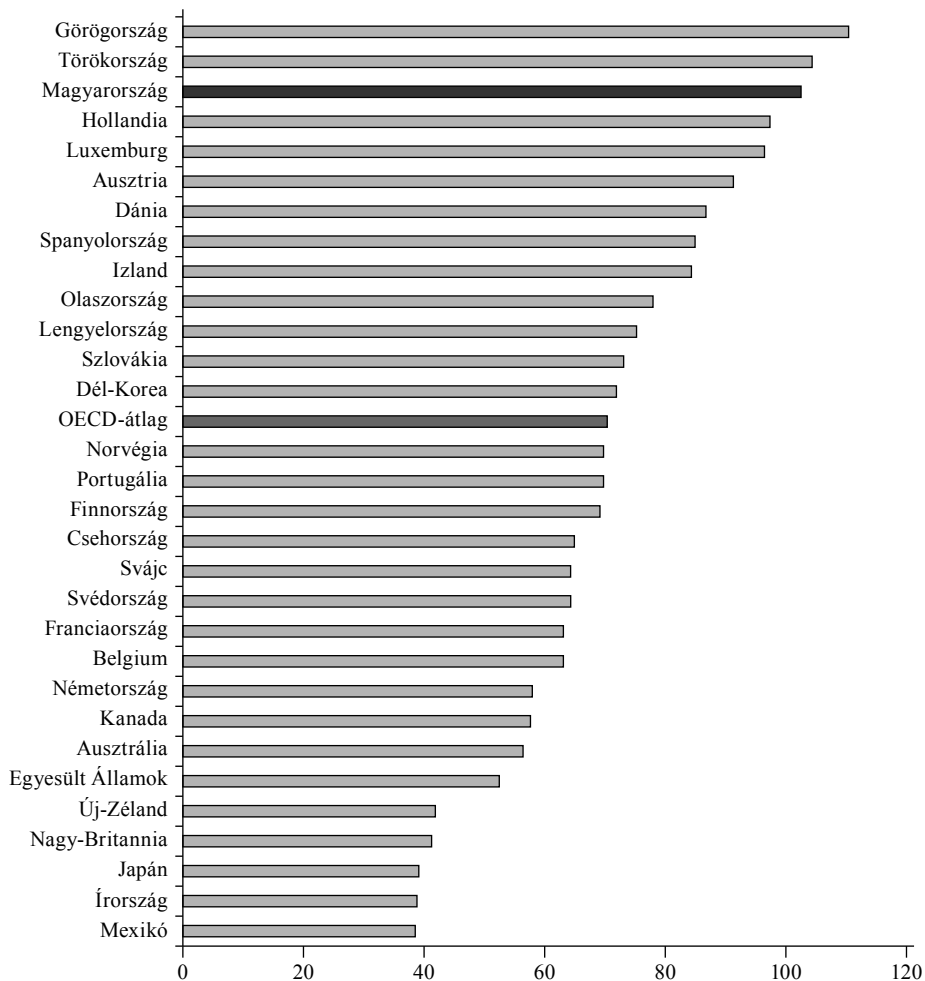
Az elmúlt évtizedben két gazdaságpolitikai intézkedés terelte negatív irányba a munkapiaci folyamatokat.

1. Már említettük, Kertesi–Köllő [2003] kimutatta: a minimálbér-emelés olyan költségemelkedést okozott a munkaintenzív iparágakban, ami miatt a legális foglalkoztatás jelentősen csökkent (élelmiszeripar, könnyűipar, mezőgazdaság). Az emelkedő minimálbérhez illesztett álláskeresői támogatás nem állt messze a rezervációs bér szintjétől, s ez a helyzet nem ösztönözte a munkaerőpiacra való visszatérésre. Másik oldalról a magasan tartott minimálbér visszafogta a képzetlenek iránti keresletet, ezért a rendszeres szociális segély teremtette meg közel 200 ezer felnőtt számára a fogyasztás lehetőségét a rendszeres munkajövedelem helyett.

2. 2000 és 2005 közötti időszakban a munkatermelékenység emelkedését jócskán meghaladó mértékű reálbér-emelkedésre került sor, amit túlnyomórészt politikai indítékból, szavazatszerző céllal indítottak a különböző kormányzatok. Az ezredfordulón a köztisztviselők karrierprogramja, majd a minimálbér-emelés növelte meg jelentősen a bérszintet, és kényszerítette az üzleti szektort olyan bérversenyre, amelyben az egységnyi bérköltség emelkedése miatt Magyarország bér-versenyképessége jelentősen gyengült.

9. ábra

Az utolsó nettó átlagbér és kezdő átlagnyugdíj százalékaránya az OECD-ben, 2006, férfiak

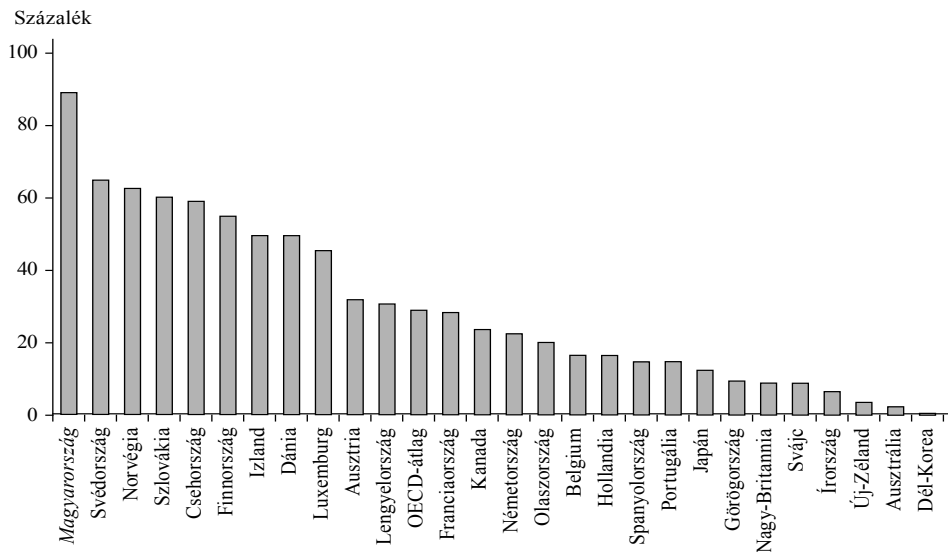
Forrás: OECD.

2002 és 2005 között pedig a közalkalmazotti és köztisztviselői 50 százalékos béremelés nehezítette meg a munkaerőpiac felvevőképességét, hiszen a megemelkedett bérszint miatt, illetve az attól jócskán elmaradó termelékenységemelkedés hatására csak a magas hozzáadott értékű, kiemelkedően magas termelékenységű munka iránt mutatkozott kereslet. A 11. ábra azt mutatja, hogy nagy minimálbér-emelések idején a versenyszférában elszakad egymástól a termelékenység- és reálbér-növekedés (11. ábra).

A képzési rendszer átalakulása, a felsőoktatási expanzió is a munkaerő-piaci kínálatot korlátozta. Ha eltekintünk a demográfiai hullámzástól, hogy az úgynevezett Ratkógyerekek gyerekei már munkavállalási korba jutottak, ami az oktatási rendszer nappali tagozatainak korábbi zsúfoltságát jelentősen enyhítette, akkor is azt látjuk, hogy a képzés eltolódott a gimnázium és a felsőoktatási intézmények felé (6. táblázat).

10. ábra

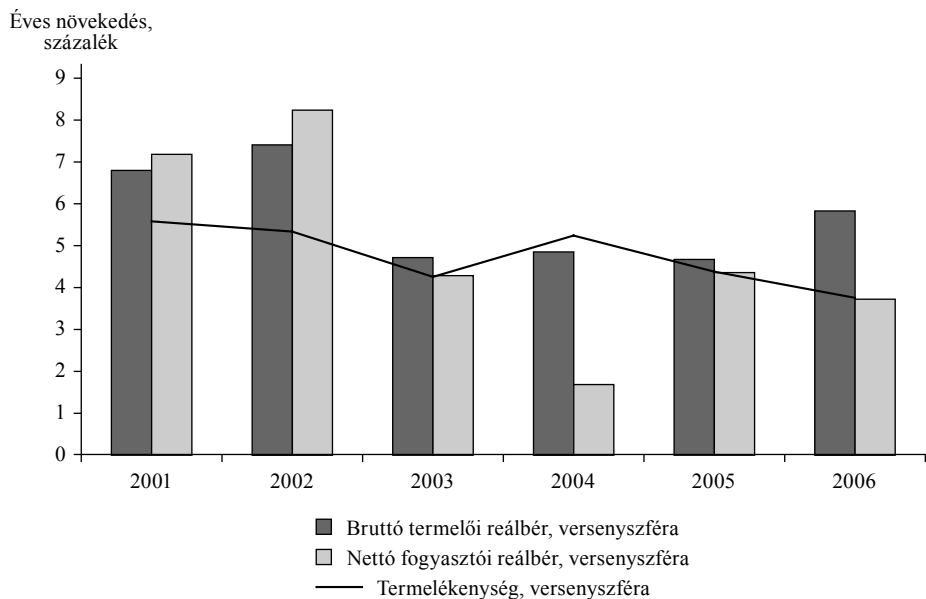
Gyermekszületéshez kapcsolódó anyai és apai szabadság költsége (egy főre jutó GDP százalékában)

Forrás: OECD.

11. ábra

Fogyasztói reálbérek*, termelői reálbérek** és a termelékenység alakulása Magyarországon 2001 és 2006 között

*Árúkosár alapján számolva.

**Munkaerőköltség alapján számolva.

Forrás: MNB.

6. táblázat
Az egyes oktatási fokozatokba nappali tagozaton belépők száma

Év	Általános iskola	Szakképzés*	Középiskola	Főiskola, egyetem
1980	171 347	60 865	57 213	17 886
1990	125 665	87 932	83 939	22 662
1993	125 679	76 977	87 657	35 005
2000	117 000	33 900**	90 800**	54 100**
2003	114 020	33 394	92 817	59 699
2007	98 766	31 897	92 957	55 789

Megjegyzés: gyógypedagógiai intézmények nélkül.

* Szakmunkásképzők (2001-ig) és szakiskolák együtt. ** Becsült adat.

Forrás: OM STAT.

Lenne erőteljes kereslet a szakképzett munkaerő iránt, de a szakképzési intézménybe belépők száma 1990-hez képest a harmadára csökkent. Jellemző például, hogy mindössze 9 kömüves szakmunkás fejezte be iskolai tanulmányait 2008-ban, és országosan 10 gyermeket vettek fel. A más középiskolába – elsősorban gimnáziumba – felvettek száma lényegében változatlan, a felsőoktatás létszáma pedig a háromszorosára nőtt. A képzési rendszernek, a felsőoktatási expanzióknak azonban van más, elsősorban demográfiai, másodsorban pedig államháztartási következménye is. A hosszabb időn átképzésben részesülők később kezdik önálló életüket, és – ahogy ez a fejlett országokban is tapasztalható – legalább öt-nyolc évvel később alapítanak családot, később vállalkoznak az első gyermekekre. Ellentét alakul ki a női karrier és a gyermekvállalás között, aminek nem szándékolt következménye a gyermekszám gyors csökkenése.

A hiányzó megtakarítások

Magyarországon a lakosság a rendelkezésére álló (szabadon felhasználható) jövedelmének mindig is csak viszonylag szerény részét takarította meg. Évtizedekig, pontosabban a rendszerváltásig az ország egyetlen lakossági bankjában felhalmozott pénzbeli lakossági megtakarításokat két tényező motiválta: az áruhiány miatti kényszertakarékosság, valamint az előjegyzéssel, hosszú várakozási idővel vásárolható árukhoz (gépkocsi, lakás) szükséges előtakarékosság. A rendszerváltásig a megtakarítások kizárólag az (időben elhalasztott) fogyasztással álltak átváltási kapcsolatban; a megtakarításoknak nem volt felhalmozási funkciójuk, és spekulatív célok sem szolgálták. Ennek elsősorban az volt az oka, hogy a munkából származó lakossági jövedelmek csupán a mindennapi megélhetést biztosították (a lakhatást, az időskori megélhetést, valamint az egészségügyet az újraelosztó állam vállalta magára).

A szocializmus késő kádárkori szakaszában, 1980 után, elsősorban a munkajövedelmek differenciálódásának [például a nyereségprémium rendszerén keresztül vagy a magánszektorban elért többletjövedelmekből (fusizás, háztáji, gmk)] következtében már valóban beszélhetünk nem csupán a jövőbeli fogyasztáshoz kapcsolódó megtakarításokról is. Ekkortól vált színesebbé a pénzbeli megtakarítások palettája: a takarékbetét mellett megjelentek az értékpapírok, először a kötvények, de legvégül már a részvények is. A rendszerváltást követően a megtakarítások egy részét a nem várt kiadások (például a gyógyítási költségek), a nyugdíj-kiegészítés vagy az állásvesztésre való felkészülés motiválta, más része esetében azonban a fogyasztásra való felké-

szülés, az előtakarékoság, a fogyasztási jellegű kölcsönhöz előírt saját erő maradt a meghatározó.

A gazdasági-társadalmi rendszerváltás rövid három éves szakaszát (1990–1993), illetve a Bokros-csomaggal megvalósult költségvetési stabilizációt leszámítva, a megtakarítások sohasem a váratlan eseményekre való felkészülést, hanem mindig is a fogyasztást szolgálták. Ez nemcsak az intézmények hiányával magyarázható, nagyobb mértékben az állam mindent helyettesítő szerepével is. A lakosság még a rendszerváltás után is bízhatott abban, hogy az állam helyette is megtakarít, felhalmozza majd a szükséges tartalékokat. Ezért sem lehet csodálkozni azon, hogy a bruttó (azaz a felvett hitelekkel nem csökkentett) megtakarítások a rendszerváltás után sem haladták meg a rendelkezésre álló jövedelemnek a 10 százalékát (Palócz [2008a]). Ez a rendkívül alacsony megtakarítási ráta az egyik oka annak, hogy a felhalmozás szintje jóval alacsonyabb a gyors felzárkózást produkáló országokhoz, például Szlovákiához vagy az ázsiai térség országaihoz képest. A hiányzó belső megtakarításokat mindig is a külföldi megtakarítók helyettesítették Magyarországon.

Furcsa módon a munkajövedelmek és a társadalmi jövedelmek közötti arány a rendszerváltás után sem változott, sőt a társadalmi jövedelmek szintje stabilizálódott (7. táblázat). Ami azonban igazán meglepő, hogy a – társadalombiztosítási és szociális ellátásokból származó – társadalmi jövedelmek és a munkajövedelmek eloszlása az egyes decilisek között, a legelső és a legfelső decilis kivételével, egyenletes, nagyjából megfelel az átlagnak (8. táblázat). Nincs olyan jövedelmi csoport, amely ne részesülne az átlagoshoz közelítő szinten az állami jövedelem-újraelosztásból. Ez azt jelenti, hogy senki sincs saját megtakarításaira utalva akár betegség, akár időskor, akár pedig nehéz szociális helyzet esetén. Akkor pedig megtakarítási kényszer sincs!

7. táblázat

Az összjövedelem jövedelemforrások szerinti megoszlása, 2000–2007 (százalék)

Megnevezés	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Munkajövedelem	69,2	70,5	71,0	71,6	70,9	70,9	69,7	69,6
Társadalmi jövedelem	29,1	28,0	27,9	27,2	27,5	27,2	29,3	28,8
Egyéb jövedelem	1,7	1,5	1,1	1,2	1,6	1,8	1,1	1,6
Összes bruttó jövedelem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Összes nettó jövedelem	82,1	83,2	80,7	81,0	80,8	80,0	80,4	78,2

Forrás: Statisztikai tükör, 2009. január 13.

8. táblázat

Az összjövedelem jövedelemforrások szerinti megoszlása a legalacsonyabb és a legmagasabb jövedelmű csoportokban, 2007 (százalék)

Megnevezés	1. decilis	2. decilis	9. decilis	10. decilis
Munkajövedelem	47,7	61,0	71,5	80,9
Társadalmi jövedelem	50,9	36,6	27,5	16,8
Egyéb jövedelem	1,4	2,4	1,0	2,3
Összes bruttó jövedelem	100,0	100,0	100,0	100,0
Összes nettó jövedelem	88,8	85,4	76,1	69,7

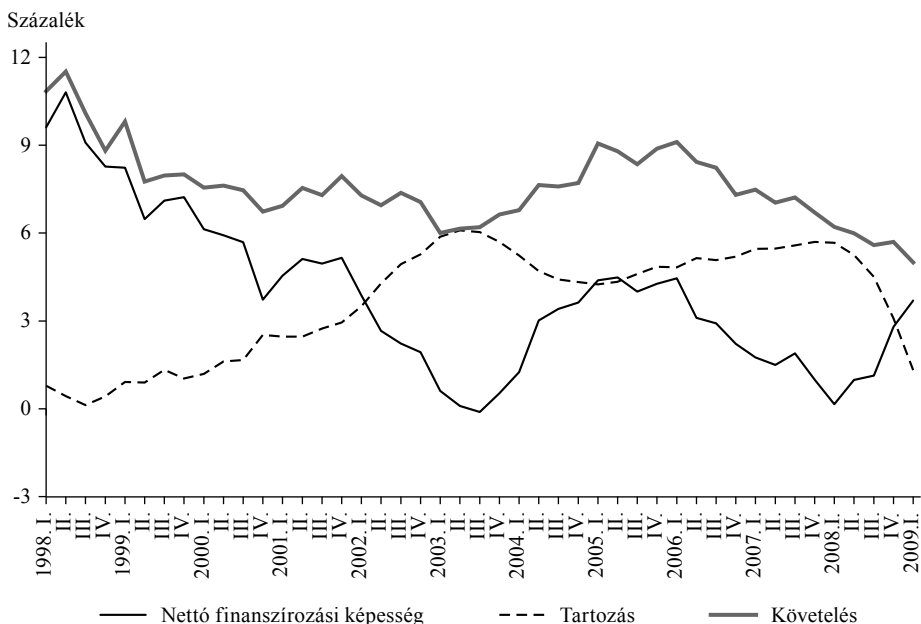
Forrás: Statisztikai tükör, 2009. január 13.

A pénzügyi világválság 2008-ban senki által sem várt élességgel emelte ki a magyar gazdaság sebezhetőségét, amit nemcsak a magas államháztartási hiány és az elmúlt évek gazdaságpolitikája miatt újra növekvő államadósság okozott, hanem a magyar lakosság megtakarításainak viszonylag alacsony szintje is (12. ábra). 2001 után a támogatott ingatlan-jelzálogkölcsönök, valamint az – egészen 2007 végéig korlátlanul rendelkezésre álló – lakossági devizahitelek a nettó megtakarításokat negatívba fordították. Az, hogy a vállalati szektor és az államháztartás viszonylag olcsón szerezhetett forrást a külső piacokon, eltakarta a belső megtakarítások elégtelenségét. Erre a kockázatra sem a pénzügyi kormányzat, sem a jegybank nem hívta fel a figyelmet a rendelkezésre álló eszközeivel: nem drágította meg a külső devizában történő hitelfelvételt, s nem írt elő devizakockázatot ellensúlyozó tartalékképzést vagy biztosítást. Ezért a 2008-ban kirobbant pénzügyi világválság sokkal súlyosabban érintette Magyarországot, mint a környező országokat. Semmi sem fedheti el azonban a legfőbb okot: a lakossági megtakarítások rendkívül alacsony szintjét.

Az 1995. évi stabilizációhoz kapcsolódó egyetlen magatartásváltoztató reform, a nyugdíjreform egyik célja az volt, hogy a lakosság számára a saját időskori sorsáról történő gondoskodást magától értetődővé, természetessé tegye. Anélkül, hogy részletesen elemeznénk a magán-nyugdíjpénztári rendszer kompromisszumos jellegét, bürokratikus vonásait, mondanivalónkat jól illusztrálja, hogy az egyetlen magatartásváltoztató reform is rendkívül legyengített formában próbálkozott az állam mindenható szerepének és felelősségének a felszámolásával. Ez ellen hatott az a gazdaságpolitikai populizmus, amely a hagyományos felosztó-kirovó rendszer vonzerejét a 13. havi nyugdíjjal, a nyugdíjmelékek törvényben előírt mértéket meghaladó nagyságával mesterségesen megnövelte, a járulékcsoökkentéssel pedig a minimális felelősséget is levette az állampolgárok válláról. Ilyen körülmények

12. ábra

A háztartási szektor nettó finanszírozási képessége

Forrás: KSH.

között felesleges megtakarítani! Ugyanilyen ellenősztönző hatásuk volt a legnagyobb megtakarítást igénylő lakáskölcsönöknek. Amikor a devizában eladósodott polgárok fizetési nehézségeinek szele egyáltalán szóba került a forint meggyengülése miatt, az állam már jó előre sietett az adófizetők pénzén, a bankok prudenciális terheit is mérsékelve a segítségükre sietni. Minek óvatosnak, minek előrelátónak lenni ilyen körülmények között, amikor az állam maga a legfőbb erkölcsi kockázató: a *moral hazard* előidézője?

Megszorítás igen, reform nem!

Több mint félévszázada a magyar gazdaságpolitika nem ismeri a fenntartható gazdasági növekedés belső korlátokat állító tényezőit: a képződő jövedelmekkel arányos felhasználást; a hazai megtakarításokból fedezhető hitelfelvételt, a munkatermelékenység növekedésével arányos nominális munkajövedelem növekedést. A modern gazdasági fejlődés többé-kevésbé felismert és elismert arányosságai csak a finanszírozhatósági korlátokba ütközve lesznek a közbeszéd és a cselekvés elemeivé.

Azok az erőfeszítések, amelyeket különböző időszakokban, különböző színezetű politikai erők kormányra jutva megkíséreltek, hogy a mindennapi magatartásokat az ésszerűbb, kiszámíthatóbb és arányosabb fejlődés nyomvonalára elfogadása felé tereljék, eddig nem hoztak tartós eredményeket. Mi több, nincs is ezeknek a reformtörekvéseknek a saját elért gazdagságukat, gyermekeik jövőjét féltő polgárok hiányában valóságos társadalmi támogatottságuk. A teljes társadalmi káoszhoz vezető pénzügyi (valutaválság) felbomlás eddig a külső finanszírozhatósági korlátokba ütköző, éppen ezért nem elvont, hanem valóságos fegyelmező erőt jelentő finanszírozók érdekeit megjelenítő kormányok megszorításaival volt elérhető. Várható-e hogy a magyar társadalomnak és ezen alapulóan a magyar gazdaságpolitikának ez az alapjellegzetessége, a *stop-go* ciklikusság megváltozzon, és a gazdaság képes legyen gyorsabb ütemben növekedni? Aligha. A munkaerő-kínálat – a megfelelő kényszerek és ösztönöztség hiányában – elapadóban van. A megtakarítások nem érik el a gyors felzárkózáshoz szükséges magas felhalmozást alátámasztó szintet. A teljes termelékenység pedig kizárólag a külső befektetők masszív jelenléte esetén növekedhet.

Demokratikus berendezkedés, a liberális parlamenti demokrácia keretei között az – egyensúlyt helyreállító – *megszorításoknak* is, de még inkább az – egészséges, fenntartható növekedést alátámasztó arányok elérését célzó kikényszerített – *takarékoskodásoknak* is van határa. A gazdaság hanyatlását egyetlen gazdaságpolitikus sem veheti belenyugodva tudomásul. Magyarországon úgy látszik azonban, hogy a magatartásváltást kikényszerítő, ösztönző reformok helyett a megszorításoknak van keletjük.

Hivatkozások

- ANTAL LÁSZLÓ [1979]: Fejlődés kitérővel. Pénzügykutató Intézet, Budapest.
 ANTAL LÁSZLÓ [1985]: Gazdasági és pénzügyi rendszerünk a reform útján. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
 ANTAL LÁSZLÓ [2004]: Fenntartható-e a fenntartható gazdasági növekedés? Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest.
 BARABÁS GYULA–HOLTZER PÉTER–ORBÁN KRISZTIÁN–VOJNITS TAMÁS [2008]: Kilábalás. Tanulmány a magyar gazdasági növekedés fellendítéséről. Oriens, Budapest, május.
 BAUER TAMÁS [1981]: Tervgazdaság, beruházás, ciklusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

- BÉKESI LÁSZLÓ–PALÓCZ ÉVA (szerk.) [2009]: Reformszövetség gazdaságpolitikai munkacsoportjának javaslatai. Március.
- BOKROS LAJOS [2004]: Verseny és szolidaritás. Élet és Irodalom Kiadó, Budapest.
- BOKROS LAJOS [2009]: A reformok kritikus tömege. Élet és Irodalom, január 23.
- BOKROS LAJOS–BAUER TAMÁS–CSILLAG ISTVÁN–MIHÁLYI PÉTER [2006]: Utolsó esély. Élet és Irodalom, április 28.
- BRANDER, A.–DRAZEN, A. [2005]: Political Budget Cycles in New versus Established Democracies. Bank of Israel Research Department Discussion Papers, 4.
- CEMI [2006]: Makroegyensúly és gazdasági növekedés. Central European Management Intelligence. Kézirat, Budapest, április.
- CSILLAG ISTVÁN [2008]: A növekedés határai. Népszabadság, február 18.
- CSILLAG ISTVÁN [2009]: A gazdaságpolitika alapjai a globalizált világban. Megjelent: *Veress József* (szerk.): Ahonnét nincs visszaút. Műgyetemi Kiadó, Budapest.
- CSILLAG ISTVÁN–LENGYEL LÁSZLÓ [1985]: Vállalkozás, állam, társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- CSILLAG ISTVÁN–MIHÁLYI PÉTER [2006]: Kettős kötés. A stabilizáció és a reformok 18 hónapja. Globális Tudás Alapítvány, Budapest.
- DORNBUSCH, R.–FISCHER, S. [1994]: Macroeconomics. McGraw. Hill, New York
- FREEMAN, R. [1976]: The overeducated American. Academic Press, New York.
- HAMECZ ISTVÁN [2008]: Kompország gazdasága. Népszabadság, február 18.
- HAYEK, F. A. [1991]: Út a szolgáshoz. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- HEIM PÉTER [2008a]: Hitelválság, gazdasági válság Kelet-Közép-Európában. Elemző, ősz–tél 4. évf. 3–4. szám, 21–32. o.
- HEIM PÉTER [2008b]: Devizaválság után nincs újjáépítés, nincs felállás. Rádai Eszter interjúja Heim Péterrel. Élet és Irodalom, november 18.
- KÁTAY GÁBOR (szerk.) [2009]: Az alacsony aktivitás és foglalkoztatottság okai és következményei Magyarországon. MNB tanulmányok. 79. sz. április.
- KÁRMÁN ANDRÁS [2008]: A magyar költségvetés kiadási szerkezete nemzetközi összehasonlításban. Hitelintézési Szemle, 7. évf. 6. sz. 665–678. o.
- KERTESI GÁBOR–KÖLLŐ JÁNOS [2003]: The Employment Effects of Nearly Doubling the Minimum Wage. The Case of Hungary. Budapest Working Papers on the Labour Market, 5.
- KERTESI GÁBOR–KÖLLŐ JÁNOS [2004]: A 2001. évi minimálbér-emelés foglalkoztatási következményei. Közgazdasági Szemle, 4. sz. 293–324. o.
- KERTESI GÁBOR–KÖLLŐ JÁNOS [2006]: Felsőoktatási expanzió, „diplomás munkanélküliség” és a diplomák piaci értéke. Közgazdasági Szemle, 3. sz. 201–225. o.
- KÉZDI GÁBOR [1998]: Wages, Employment and Incentives in the Public Sector in Hungary. BWP /3.
- KORNAI JÁNOS [1989]: Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében. HVG Kiadó, Budapest
- KORNAI JÁNOS [1992]: A posztoszocialista átmenet és az állam. Gondolatok fiskális problémákról. Közgazdasági Szemle, 6. sz.
- KORNAI JÁNOS [1995–1996]: Négy jellegzetesség. A magyar fejlődés politikai gazdaságtani megközelítésben. Közgazdasági Szemle, 1995. 12. sz. 1097–1117 o. és 1996. 1. sz. 1–29. o. Megjelent még: *Kornai* [1996].
- KORNAI JÁNOS [1996]: Fizetjük a számlát! A magyar fejlődés politikai gazdaságtani megközelítésben. Megjelent: *Vergődés és remény*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- KÖRÖSI GÁBOR–SURÁNYI ÉVA [2002]: Munkahelyteremtés és rombolás. BWP, 8. sz.
- LINDBECK, A. [1999]: Újraelosztási politika és az állami szektor expanziója. Megjelent: *Csaba Iván–Tóth István György* (szerk.): A jóléti állam politikai gazdaságtana. Osiris, Budapest.
- MIHÁLYI PÉTER [2008]: Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete. Közgazdasági Szemle, 4. sz. 193–217. o.
- OBLATH GÁBOR [2005]: Növekedés, versenyképesség, felzárkózás. Előadás az ICEG konferenciáján, március.
- OBLATH GÁBOR [2009]: How to Raise Potential Growth in Hungary. Brüsszel, február.
- OLSON, M. [1987]: Nemzetek felemelkedése és hanyatlása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

- MNB [2008]: Elemzés a konvergenciafolyamatokról. Magyar Nemzeti Bank, Budapest, március.
- PALÓCZ ÉVA [2008a]: A magyar valutapiaci krízis eredete. Elemző, 4. évf./3–4 sz. ősz–tél, 13–15 o.
- PALÓCZ ÉVA [2008b]: Valóban csapdában vagyunk ? Élet és Irodalom, október 10.
- PETŐ IVÁN–SZAKÁCS SÁNDOR [1985]: A hazai gazdaság négy évtizedének története I. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- ROMER, P. [1990]: Endogenous Technological Change. Journal of Political Economy. Supplement. Vol. 98. No. 5.
- ALESINA, A.–PEROTTI, R. [1996]: Budget Deficits and Budget Institutions. NBER Working Paper. No. 5556. május.
- VÉRTES ANDRÁS [2007]: A lassulás határai. Népszabadság, november 17.